

Valeriu Leahu, *Cultura Tei*, București, 1966, 168 p., 45 figuri în text și 12 planșe. Publicată de Muzeul de istorie a orașului București.

Lucrarea este o prezentare de ansamblu, am putea spune monografică, a culturii Tei, cultură a epocii bronzului mijlociu și târziu din Muntenia, pînă acum relativ puțin cunoscută. Rezultat al unor cercetări asidue de nouă ani, constînd atît din săpături arheologice sistematice, cît și din prelucrarea bogatului material inedit din colecțiile Muzeului orașului București, lucrarea reprezintă o etapă importantă pentru studierea epocii bronzului din Muntenia. Autorul este cu siguranță cel mai bun cunoscător al materialului culturii Tei și de acest fapt trebuie ținut seama în examinarea diverselor teorii, afirmații sau aprecieri (din cursul lucrării).

Intrucît cartea a apărut în limba română în afară de un scurt rezumat francez care însoțește lucrarea, V. Leahu a publicat principalele teze despre cultura Tei în articolul, *Aperçu de la périodisation de l'évolution de la civilisation de Tei*, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 191—208) și este accesibilă tuturor cititorilor acestei recenzii, nu vom face o prezentare detaliată ci ne vom mulțumi în a sublinia doar realizările principale ale ei, urmînd a expune pe parcurs părerile și obiecțiile noastre privitor la unele probleme mai controversate.

Încă din examinarea tablei de materii cititorul este izbit de modul judicios de alcătuire al planului lucrării, impresie ce se adîncește pe măsura lecturii, vîdînd maturitatea cu care autorul abordează problemele culturii Tei. După un amplu și documentat istoric al cercetărilor privind cultura Tei, V. Leahu analizează rîspîndirea pe hartă a descoperirilor și ajunge la concluzia că purtătorii acestei

culturi au preferat zona pîduroasă cu o bogată rețea hidrografică dintre Mostiștea, Dimbovița și Argeș avînd tendința, cu timpul, să se extindă pe Dimbovița în sus, pătrunzînd la un moment dat în Țara Birsei. În același timp triburile Tei par a fi evitat zonele de stepă aridă ale Bărăganului și ale Burnasului, zone ce au fost doar controlate și efemer folosite, mai mult din motive legate de creșterea vitelor.

În capitolul următor autorul se crede îndreptățit, în stadiul actual al cercetărilor, să procedeze la o nouă denumire a succesiunii celor cinci faze ale culturii Tei cunoscute în prezent, pe care le numerotează cu cifre romane de la I la V. Se obține astfel următoarea schemă :

Denumire V. Leahu

faza Tei I	=
" Tei II	=
" Tei III	=
" Tei IV	=
" Tei V	=

Denumire veche, propusă de Al. Vulpe

= faza Tei-Cățelu Nou
= " Tei-Tei
= " Tei-Stejar
= " Tei-Fundeni
= " Tei-Fundenii Doamnei

Autorul prezintă în continuare rațiunile succesiunii diverselor faze ale culturii Tei și trăsăturile caracterizînd fiecare fază în parte. V. Leahu folosește în acest scop, atît analiza tipologică, cît și observațiile stratigrafice de la Novaci și reconsideră astfel vechea periodizare a lui D. Rosetti după care faza Tei-Tei

(II după V. Leahu) se situa între fazele Tei-Stejar și Tei-Fundeni (respectiv III și IV după Leahu), constituind punctul culminant al culturii.

Problema este, dacă poate fi oportun în stadiul de față al cercetărilor să procedăm la o periodizare a culturii Tei cu ajutorul cifrelor, lucru care implică în mare măsură un caracter de schemă, de rigiditate și aceasta în cazul unei culturi ce evident va mai produce surprize tocmai în domeniul periodizării ei. În lucrarea noastră mai veche despre periodizarea culturii Tei (*Dacia*, N. S., VIII, 1964, p. 327) am pledat pentru denumirea fazelor Tei prin adăugarea numelui așezării ce caracterizează fiecare fază în parte (vezi mai sus echivalentele noastre și periodizarea lui V. Leahu), denumire de altfel folosită în mod uzual în limbajul cercetătorilor încă de multă vreme. Această clasificare ni se pare mult mai flexibilă, având avantajul de a putea fi completată cu prilejul fiecărei noi descoperiri, fără să ducă la confuziile atât de frecvent produse de periodizările bazate pe cifre sau litere. Or, fără a pretinde cunoașterea surprizelor pe care ni le poate oferi viitorul, este sigur că în următoarele chestiuni mai incomplete cercetate, periodizarea culturii Tei va trebui să sufere schimbări și anume:

1) Existența unei faze mai vechi decât Tei-Cățelu (Tei I) poate fi postulată datorită argumentării încă insuficiente privind trecerea Cultura Glină → cultura Tei; de altfel autorul însuși spune la p. 150: „Necunoscându-se sigur substratul pe care inițial s-a format cultura Tei, nu se poate ști precis nici momentul când s-a petrecut formarea culturii, într-o primă etapă a acestui proces. Tot în viitor rămâne să se vadă dacă geneza culturii Tei a început într-o fază avansată sau târzie a primei perioade a epocii bronzului; sau dacă aceasta s-a petrecut o dată cu trecerea la a doua perioadă a epocii...”

2) Oare faza Tei-Cățelu (Tei I), sporadic atestată și cu o intensitate de locuire, în raport cu alte faze ale aceleiași culturi, mai mică, explică toată evoluția culturii Tei în intervalul corespunzător fazelor IC₄ (sau IC₃) — Ib a culturii Monteoru? La această întrebare, pe care ne-am mai pus-o și înainte

(*op. cit.* p. 327), V. Leahu ne răspunde că poate cultura Tei și Monteoru nu și-au început existența în același timp, cultura Monteoru fiind eventual mai veche, că o fază a culturii Monteoru nu va fi durat în timp întocmai cît o fază a culturii Tei. Trebuie spus că în momentul de față nu există indicii după care cultura Monteoru să fi început cu mai mult de o etapă (faza IC₄ = Schneckenberg B) mai devreme decât cultura Tei. Pe de altă parte, două dintre fazele inițiale ale culturii Monteoru (IC₃ și IC₂) au avut, cel puțin prima, o durată remarcabilă (La Monteoru și în alte așezări se cunosc mai multe niveluri ale fazei IC₃). Așadar, în condițiile perioadei mijlocii a bronzului, perioadă de relativă înflorire culturală și materială, este neversimil de admis faptul că faza Tei-Cățelu să fi acoperit tot intervalul corespunzător fazelor IC₃ — Ib din cultura Monteoru.

3) Autorul însuși remarcă (p. 45 și mai ales p. 154) probabilitatea ca între fazele Tei-Cățelu (I) și Tei-Tei (II) să se interpună încă un aspect, care să explice mai bine dezvoltarea tipologică-evolutivă a culturii Tei. La p. 156 Leahu vorbește chiar de posibilitatea subîmpărțirii fazei Tei-Tei (Tei II) în două: II a și II b.

4) În sfârșit, diversitatea tipologică a materialului cuprins în faza Tei-Stejar permite ipoteza — pentru care există și unele indicii în succesiunea stratigrafică de la Novaci (cf. Al. Vulpe și Valentina Veselovschi Bușilă, *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 93 și p. 108 și urm.) — după care faza respectivă ar putea fi la rîndu l ei subîmpărțită în două subfaze.

Acestea sînt principalele obiecții pentru care continuăm să recomandăm nomenclatura, de fapt cea mai folosită în limbajul arheologic curent, în care fazele culturii Tei sînt denumite prin nume de localități precedat de genericul *Tei*. De altfel atragem atenția că toate obiecțiile mai sus formulate, colegul V. Leahu a avut prudența să le ia în discuție și să le recunoască importanța, de aceea ne este greu să pricepem de ce totuși lasă să se înțeleagă că denumirea propusă de el are un caracter durabil, definitiv, iar eventuale noi aspecte, pe care descoperirile viitoare cu

siguranță le vor scoate la iveală, să fie considerate doar ca *etape* ale actualelor *faze*, obligând astfel pe cercetător să accepte o schemă rigidă, ce se va putea dovedi chiar artificială.

Dar cercetătorul care își va da osteneala să compare criteriile celor două sisteme de periodizare va observa că nu există în fond o nepotrivire majoră de păreri în ce privește definirea fazelor în parte — lucrul, după părerea noastră, cel mai important — că „diferendul” se reduce mai cu seamă la o chestiune de nomenclatură. În acest caz este recomandabil să nu se procedeze cu ușurință la noi denumiri doar de dragul obținerii paternității unei noi periodizări, fapt ce are ca rezultat sigur doar îngreuierea cercetării prin complicații inutile și confuzii (un exemplu al celor spuse pînă aici este periodizarea propusă de D. Berciu în *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 173 și urm., care, deși folosește denumirile fazelor întrebuițate de V. Leahu, acestea uncoincind decît în parte cu periodizarea acestuia; vezi și tabelul sincronizant la Berciu, p. 148, fig. 12).

După această scurtă digresiune să revenim la firul lucrării lui V. Leahu. După o examinare a tipurilor de așezări, locuințe și gropi — din păcate materialul documentar, mai ales în ce privește locuințele, este încă foarte redus — autorul analizează uneltele de producție, armele și obiectele de podoabă. Trebuie remarcată importanța pe care o reprezintă pentru purtătorii culturii Tei folosirea uneltelelor de silex; materia primă era adusă din platforma prebalcanică. În ce privește armele, Leahu subliniază în mod just întrebuițarea măciucii ca „armă preferată de triburile Tei”, dar evită discutarea problemelor legate de importantele depozite de la Tufa și Perșinari, al căror loc de descoperire cade din plin în aria culturii Tei. În nota de la p. 81 V. Leahu motivează acest fapt — după părerea noastră nejustificat — că, „deși la Perșinari a fost identicală o așezare Tei, acolo regiunea pare să fi fost mai mult în sfera de activitate a triburilor Monteoru”. Or se știe că în acea zonă singurele descoperiri ale acestei din urmă culturi aparțin fazei IC₄ (cea mai veche), cronologic anterioară depozitului de la Perșinari. Acesta, ca și cel de la Tufa, așa cum am

arătat într-o lucrare mai veche (*SCIV*, X, 1959, 2, p. 275), se situează cîndva în intervalul de timp dintre fazele Monteoru IC₃ — Ia, deci poate fi atribuit culturii Tei cu foarte multă probabilitate, nu ipotetic, cum afirmă V. Leahu la p. 74, nota 1.

Un capitol important al lucrării îl constituie analiza ceramicii care, după o prezentare a caracterelor ei generale, este studiată în amănunțime pe faze. Întreg acest capitol dovedește extrem de buna cunoaștere de către autor a întregului material Tei pe care l-a avut la îndemînă. Cu mult regret trebuie totuși să scoatem în evidență, ceea ce după părerea noastră reprezintă lipsa principală a lucrării: absența unei anexe-catalog, care să illustreze numeroasele materiale provenind din săpăturile vechi ale lui D. Rosetti ce zac încă în mare parte inedite în depozitele Muzeului orașului București. Este evident că V. Leahu a studiat aceste materiale, care — chiar dacă de multe ori nu se mai cunoaște nimic privitor la condițiile de descoperire, iar uneori nici nu se mai știe cu siguranță așezarea din care provin — reprezintă totuși o bază documentară pentru analiza tipologică. Publicarea acestui material și-ar fi găsit în lucrarea pe care o recenzăm locul și momentul potrivit.

Autorul consacră în continuare un capitol celorltoare reprezentări antropomorfe de lut ars, despre care crede că sînt în legătură „cu un cult al fertilității, de esență și tradiție matriarhală, constituind în epoca bronzului — patriarhală — o supraviețuire de ordin suprastructural” (p. 132). După părerea noastră aceste figurine par a fi mai degrabă legate de anumite practici de magie decît de un cult anume și n-ar avea deci nici un raport cu figurinele neolitice propriu-zise. Se știe că reprezentări aidoma celor din cultura Tei se regăsesc nu numai în epoca bronzului dar și în cea a fierului și în multe cazuri s-a putut vedea clar caracterul lor magic prin o serie de acțiuni secundare întreprinse în vechime asupra lor sau prin însuși modul de reprezentare.

Capitolul următor tratează despre ritul funerar și este evident foarte succint, deoarece

și materialul documentar se rezumă la câteva morminte izolate.

În continuare autorul discută problemele formării și evoluției culturii Tei. Dintre culturile epocii timpurii a bronzului care au contribuit la formarea culturii Tei, desigur culturile Glina și Foltești II sînt cele ce pot fi astăzi cel mai serios luate în considerație. În mod just V. Leahu respinge astfel teza lui D. Berciu după care cultura Cernavoda ar fi avut, în geneza culturii Tei, „un rol important” (D. Berciu, *Contribuții ...*, București, 1963, p. 137 și reluată în *Zorile ...*, 1966, p. 174), arătînd că prelinsele cioburi cu ornamente spiralice găsite la Cernavoda s-au dovedit a fi hallstattiene (aparțin de fapt culturii Basarabi, Ha C). V. Leahu scoate în evidență componenta autohtonă pe care cultura Tei o moștenește din cultura Glina, în a cărei arie se și înscrie. Dar faptul cel mai curios este că în faza arhaică a culturii Tei (faza Cățelu Nou) filonul autohton este mai bine reprezentat de fondul Foltești II. Elemente de tradiție Glina apar mai ales în faza Tei-Tei. Această constatare îl face pe autor să pună problema existenței unui alt centru genetic al culturii Tei dect zona din jurul Bucureștiului și a faptului că purtătorii fazei Tei-Cățelu se întinseau pe un teritoriu mult mai întins dect cel constat pînă în prezent. În același timp V. Leahu recunoaște că nici una din aceste probleme ale originii culturii, cît și cea a originii tehnicii decorului prin împunsături succesive, nu pot fi rezolvate în momentul de față. Singurul lucru sigur este „că cultura Tei este o manifestare *autohtonă* a epocii bronzului din România, întrucît procesul de formare al acestei culturi s-a desfășurat în principal prin preluarea, dezvoltarea și transfigurarea unui puternic filon indigen de factură Foltești II sau Glina” (p. 150 și urm.). Este meritul autorului de a nu se fi lăsat ademenit de una sau alta din ipoteze, ci de a fi prezentat în mod obiectiv, așa cum convine metodelor arheologice moderne, stadiul de pînă acum al informării și discuțiilor privind formarea culturii Tei.

Discutînd apoi evoluția culturii Tei, V. Leahu relevă o serie de paralelisme cronologice

cu culturile învecinate, bazîndu-se atît pe tipologie cît și pe elementele de suport constatate în aria culturii Tei și a culturilor Wietenberg, Verbicioara, Monteoru și Noua. În acest sens este regretabil că nu prezintă un tabel sincron ic sau măcar nu reproduce tabelul publicat de noi (în *Dacia*, N. S., VIII, p. 328, fig. 8), cu atît mai mult cu cît în această privință concluziile noastre nu prezintă nici o deosebire majoră. Este important faptul că, în ceea ce privește paralelismul cu cultura Wietenberg, autorul ia în considerație și rezultatele săpăturilor recente de la Derșida (jud. Sălaj), unde pentru prima oară s-a obținut o succesiune stratigrafică a mai multor faze Wietenberg. V. Leahu precizează că fragmentul Wietenberg de la Băneasa (găsit în așezarea aparținînd fazei Tei-Stejar) poate fi atribuit fazei Wietenberg II de la Derșida, ceea ce implică apariția mai timpurie a fazei Tei-Stejar. Pînă acum cunoaștem relația Tei-Stejar = Monteoru IIa. Pe de altă parte însă Wietenberg II se situează mai ales în intervalul corespunzînd fazelor Monteoru IC₂-Ia, ceea ce ar corespunde fazei Tei-Tei a culturii Tei. Bineînțeles ar fi cu totul prematur să continuăm discuția și să tragem vreo concluzie, dată fiind puținătatea de date la dispoziție, dar faptul relevă o dată mai mult stadiul încă incert al cronologiei și evoluției fazelor culturii Tei, chestiune pe care o discutăm mai sus.

În încheiere V. Leahu prezintă un tablou de ansamblu al evenimentelor de ordin arheologic și istoric ce au determinat apariția, evoluția și descompunerea culturii Tei. Autorul arată că primele trei faze constituie procesul de apariție și de afirmare ascendentă a culturii Tei, iar ultimele faze „reflectă dezagregarea treptată și sfîrșitul culturii”. Fenomenul cel mai de seamă care a dus în cele din urmă la transfigurarea acestei culturi este, după V. Leahu, penetrația dinspre vest (din cultura Gîrla Mare și Verbicioara) a unui curent nou atît din punct de vedere etnic cît și cultural. Acest curent care își are explicația în preliminariile marilor migrații egeice, constituie — ca și curentul răsăritean care a dus la formarea culturii Noua — elementul precumpănitor în modificarea structurii economice, culturale și

factice din Cimpia Dunării. După părerea noastră însă, acest fenomen pare a avea mai degrabă un caracter cultural. Modificarea structurii economice — trecerea de la o economie echilibrată la una cu precădere pastorală — a fost desigur determinată și de nesiguranța pe care o prezenta o economie stabilă, legată de glie, din pricina incursiunilor unor elemente străine, dar etnicul acestor elemente și mai ales importanța rolului lor este practic imposibil de determinat în stadiul de față al cercetărilor. Unificarea treptată a culturilor Tei și Verbicioara este o consecință a acestor evenimente, dar continuitatea fondului local de la epoca bronzului până în Hallstatt în Oltenia și Muntenia este evidentă.

În sfârșit ne exprimăm rezerve față de părerea lui V. Leahu, după care ipoteza sfârșitului culturii Tei datorită pătrunderii în Mun-

tenia a culturii Noua ar avea în continuare șanse de confirmare. Identificarea unei așezări Noua la Largu, pe Călmățui, implică prezența acestei din urmă culturi în cimpia Brăilei, într-o zonă care înainte vreme era controlată de purtătorii culturii Tei, dar faptul nu pare a fi avut consecințe mai largi. După părerea noastră, în faza Tei-Fundenii Doamnei, cultura Tei nu mai reprezenta un grup omogen, ci era parte integrantă din complexul Tei-Verbicioara, a cărui evoluție spre Hallstattul vechi apare în mod convingător demonstrată (vezi în acest sens și teza lui D. Berciu, *Die Verbicioara-Kultur*, în *Dacia*, N. S., V, p. 160).

Cu aceste observații, apreciem lucrarea lui V. Leahu ca o contribuție esențială la cunoașterea unei părți a epocii bronzului de pe teritoriul României.

Alexandru Vulpe

E. A. Rikman și I. A. Rafalovici, *К вопросу о соотношении черняховской и раннеславянской культур в Днепровско-Дунайском междуречье*, în *КС*, Moscova, 105, 1965, p. 42—58, 4 fig., 2 tabl., 73 referiri.

Scopul lucrării prezentate aici, așa cum rezultă chiar din titlul ei, este acela de a răspunde la întrebarea dacă între cultura Cerneahov și cultura slavă timpurie (secolele VI—VII e. n.) există continuitate și înrudire, mai precis, dacă există o legătură filogenetică.

Răspunsul, presupunând o analiză arheologică comparativă de ansamblu, are evident implicații în rezolvarea a două însemnate probleme ce depășesc cadrul geografic al spațiului nistro-dunărean.

Prima — mai complexă și mai mult discutată astăzi — este problema apartenenței etnice a diferiților purtători ai culturii Cerneahov, pe care Rikman și Rafalovici o privesc din unghiul participării sau neparticipării elementului slav. În funcție de aceasta, cea de-a doua problemă — aceea a datei la care a început pătrunderea slavilor în spațiul

amintit — poate căpăta o rezolvare în sensul stabilirii unui *terminus post quem*.

Trebuie de la început să o spunem că deși aceste probleme nu-și află aici o rezolvare pe deplin satisfăcătoare, atenția și minuțiozitatea cu care autorii citați procedează la compararea diferitelor elemente culturale cerneahoviene și slave și la reliefa deosebirilor de amănunț sau de ansamblu corespunzătoare, rămân merite incontestabile ale lucrării. Concluziile acesteia, să anticipăm, se deosebesc principal de opinia cvasi-unanim acceptată, de la Hvoiko până astăzi, de cercetătorii ruși și sovietici, opinie după care slavii au fost principalii sau chiar unicii purtători ai culturii Cerneahov.

Ca să nu mergem prea mult înapoi vom aminti, de exemplu, că pentru B. A. Ribakov¹ cerneahovienii dintre Nistru și Prut sînt tiberți și că după părerea exprimată de

¹ B. A. Ribakov, *Календарь IV в. из земли Полян*, în *СА*, 4, 1962, p. 67.

Mahno² și Braicevski³, cultura Cerneahov — „slavă” evoluează pînă în secolul al VII-lea al e. n., trecînd apoi treptat în cultura Rusiei Kieviene.

În ultima vreme se poate distinge un curent — din ce în ce mai bine reprezentat — care, pornind de la o mai atentă examinare a izvoarelor scrise și mai ales a celor arheologice, pune la îndoielă într-o formă sau alta caracterul slav al culturii Cerneahov. Numind aici pe V. V. Kropotkin⁴ și pe V. P. Petrov⁵ trebuie să notăm în același timp o întărire a curentului opus căruia i s-a raliat de curînd V. D. Baran⁶.

Trecînd în revistă pe cei mai însemnați exponenți ai orientărilor mai sus-amintite, autorii articolului pe care-l prezentăm subliniază că cercetătorii români în unanimitate nu-i socotesc printre purtătorii culturii Cerneahov pe slavi, care, după cum se știe, au pătruns pe teritoriul României abia în secolul al VI-lea e. n.

În sfîrșit, prezentînd mai pe larg părerea lui G. B. Feodorov⁷, pe care, după cum vom vedea, le împărtășesc în bună măsură, Rikman și Rafalovici își manifestă preferința pentru o poziție care, deși se încadrează în noua orientare, păstrează unele puncte comune cu cea veche. Astfel, autorii privesc cu ochi critic felul în care uneori Feodorov caută analogii între cultura Cerneahov și cea slavă (în arme, podoabe, locuințe), dar pe de altă parte acceptă ușor, pe baza discutabilei mențiuni a *venedilor* din Tabula Peutingeriană, concluzia acestuia cu privire la prezența unui

element etnic slav, ce-i drept calificat ca „neînsemnat”, în mijlocul purtătorilor culturii Cerneahov.

Există așadar, după cercetătorii sovietici, posibilitatea teoretică de a deosebi unele elemente comune ale celor două culturi mai sus-amintite, elemente care să reprezinte aportul slav în cultura Cerneahov și în același timp legătura de continuitate între ele. Pornind de la acest punct de plecare teoretică, Rikman și Rafalovici se opresc asupra spațiului nistro-dunărean, care la începutul erei noastre, în ciuda așezării, mai îndepărtate sau mai recente, a numeroase elemente alogene — celți, bastarni, sarmați, germani — reprezenta în continuare un puternic nucleu de viațuire a triburilor nord-tracice.

Pentru studierea raportului dintre monumentele cerneahoviene și cele slave timpurii din această regiune, cei doi cercetători sovietici pornesc de la precizarea limitelor cronologice. Elementele de datare amintite cu această ocazie — fibule, amfore, pahare de sticlă și în sfîrșit monede — ne arată că data superioară de existență a culturii Cerneahov este aici, ca și în România, sfîrșitul secolului al IV-lea — primii ani ai secolului al V-lea e. n. Totul ne îndreptățește de altfel să credem că pe întreaga sa arie de răspîndire, această cultură a dispărut cel mai tirziu la începutul secolului al V-lea e. n.

Pe de altă parte, fibulele digitate, săgețile de tip avaric (Orhei), monedele bizantine (Lopatna și Alcedar) datează apariția monumentelor slave timpurii cel mai devreme în

² E. V. Mahno, *Ягнятинська археологічна експедиція*, în *АрхРат*, Kiev, 3, 1952, p. 159.

³ M. I. Braicevski, *К истории лесостепной полосы Восточной Европы в I т. н. э.*, în *СА*, 3, 1957, p. 124, aduce ca argumente în favoarea tezei sale evoluția ornamentului în val din secolul al IV-lea pînă în ceramica kieviană, sau derivarea fibulei digitate din fibula cu semidisc caracteristică pentru portul cerneahovian, ignorînd faptul că aceste elemente culturale au avut o răspîndire teritorială și etnică ce depășește considerabil pe cea a culturilor în discuție.

⁴ V. V. Kropotkin, *Клады римских монет на территории СССР*, 1961, p. 31—32. Vezi comunicarea aceluiași la Congresul de arheologie slavă de la Varșovia, 1965, în volumul *Тезисы докладов советской делегации на I Международном Конгрессе славянской археологии в Варшаве*, Moscova, 1965, p. 15—17.

⁵ Cf. *МИА*, 108, 1963, p. 209—233.

⁶ V. D. Baran, *Общие черты культур римского и раннесредневекового времени на территории Северного Прикарпатья и Юго-Западной Волыни*, Comunicare la Congresul de la Varșovia, 1965, în volumul *Тезисы докладов советской делегации...*, p. 13—15.

⁷ G. B. Feodorov, *Население Прутско-днестровского междуречья в I тыс. н. э.*, în *МИА*, 89, 1960, p. 65 și *passim*.

secolul al VI-lea e. n. Rezultă de aici, între cele două culturi, un hiat cronologic apreciat de autori la câteva decenii, și care practic este de minimum un secol.

În continuare, este analizat caracterul locuirii (frecvența, durata și modul de așezare, tipul de locuință etc.), unde deosebirile categorice predomină asupra asemănarilor care, precizăm noi, au un caracter general, nespecific. Merită să reținem dintre datele amintite aici că monumente din primele secole ale erei noastre sînt cunoscute pe teritoriul cuprins între Nistru și Prut în peste 500 de puncte, în timp ce a doua jumătate a aceluiași mileniu este documentată în numai 120 de puncte, dintre care doar 22 se datează în secolele VI—VII e. n.

În domeniul ritului și ritualului funerar, lucrurile nu sînt mai puțin clare. Necropolelor birituale cerneahoviene, în care, pe măsura trecerii timpului, pare să predomine inhumarea, li se opune practicarea exclusivă a incinerării la slavi, caracterizată prin depunerea oaselor calcinate în groapă, mult mai rar în urnă neacoperită. Acest ritual este deosebit de obiceiul cerneahovian predominant de depunere a resturilor incinerării în urne acoperite cu capac.

Paralela este continuată în domeniul inventarului așezărilor și necropolelor cu deosebită privire asupra ceramicii. Cea lucrată la roată, reprezentînd în așezările cerneahoviene dintre Nistru și Prut (Sobari, Comrat, Delacheu, Budești), un procentaj între 96,2 și 99,5%, iese din discuție datorită lipsei aproape complete a acestei categorii în așezările slave. Autorii amintesc cu această ocazie descoperirea în așezarea din secolele VI—VII e. n. de la Hanska II a unei cantități mici de ceramică lucrată la roată, prezentînd apropieri cu o anumită specie cerneahoviană. La nivelul informației de care dispun, cercetătorii sovietici pun această ceramică în legătură cu tipul, numit de ei, Ciurel, care aparține complexului cultural autohton îndeobște cunoscut sub denumirea Ipotești-Ciurel-Cindești.

Comparația ceramicii lucrate cu mîna, prezentînd avantajul unei fidele și îndelungate reflectări a specificului etnic, duce din nou la concluzia lipsei de legătură între cultura

Cerneahov și cea slavă timpurie. Repertoriile de forme ale celor două culturi, ponderea și variantele diferitelor tipuri, sînt în esență deosebite, astfel că asemănarea unor forme de oale sau strachini se explică doar prin accident în condițiile varietății naturale de execuții cu mîna a unor tipuri mai mult sau mai puțin cristalizate. Precizări mai temeinice ar fi putut aduce aici, credem noi, o analiză comparativă a compoziției pastei, a felului arderii etc., eventual executată prin metodele proprii științelor exacte.

Am anticipat mai sus asupra uneia dintre concluziile încercării, repetăm merituoaase și necesare, întreprinse de Rikman și Rafalovici. În contradicție cu celelalte concluzii ale lucrării, ideea prezenței slavilor în spațiul discutat, încă din secolul al III-lea e. n., bazată pe o știre scrisă discutabilă se vedește a fi lipsită de temei și din punct de vedere arheologic. Acele rare și izolate elemente din cultura Cerneahov care își află analogii în cultura slavă timpurie, sînt, după părerea noastră, fie simple accidente (forma unor vase), fie fenomene condiționate de fapte istorice similare (lipsa așezărilor întărite), ori, în sfîrșit, este vorba de bunuri culturale a căror circulație depășind aria despre care vorbim, se vădesc a nu fi caracteristice unui singur etnos (vezi originea și evoluția fibulei digitate). Prezența chiar și simbolică a slavilor în masa purtătorilor culturii Cerneahov care, după cum chiar Rikman și Rafalovici o spun, era compusă din traci, sarmați, bastarni, goți, heruli și taifali, rămîne astfel un postulat care pretinde, pentru a căpăta greutate, alte dovezi decît cele aduse pînă acum.

Cu această rezervă nu ne rămîne decît să subliniem caracterul just, întemeiat al concluziilor articolului care consistă în excluderea oricărei legături genetice directe între *cultura Cerneahov nestlavă* și *cultura slavă timpurie*. Cercetătorii citați, pe bună dreptate, înlătură explicația degradării aceleiași culturi slave din „stadiul cerneahovian” în cel caracteristic secolelor VI—VII e. n., ca urmare a decăderii civilizației antice truzii și eventual ca urmare a migrației hunilor.

Monumentele — așezări și necropole — ale culturii slave timpurii au apărut în cursul

secolului al VI-lea, în spațiul dintre Nistru și Dunăre ca urmare a migrării slavilor în cadrul mai larg al expansiunii lor spre granițele bizantine.

Cercetările paleo-antropologice și în special cele sintetizate mai recent de M. S. Velikanova⁸ confirmă concluziile care se impun pe plan arheologic. Faptul că tipul antropologic atestat în necropolele slave din secolul al

X-lea e. n. se deosebește categoric de cel caracteristic necropolelor cerneahoviene constituie o dovadă în plus a caracterului alogen al slavilor în raport cu populația predominant tracică a spațiului nistro-dunărean din prima jumătate a mileniului I al erei noastre.

Mircea Babeș

Journées d'Études, (Ministère de l'Éducation Nationale et de la Culture, Organisation des Études. Méthodes, stages de formation et de perfectionnement du personnel et matériel didactique), 36, 1967, *Langues Anciennes*, (Conférences de la Société d'Études Latines de Bruxelles 1963–1964) 144 p. + 8 pl; 37, 1967, *Langues Anciennes* (Conférences de la Société d'Études Latines de Bruxelles 1964–1965) 93 p. + 4 pl.

Așa cum aflăm din paginile semnate de Guy Cambier, *Les activités pédagogiques de la Société d'études latines de Bruxelles*, care deschid primul volum (p. 5–9) conferințele au fost organizate de comitetul de direcție al societății de studii latine, bine cunoscută la noi prin publicațiile sale: revista *Latomus* și colecția *Latomus*. În care au fost găzduite de altfel și studii ale unor cercetători români.

O scrisoare a comitetului de direcție al societății prin care anunță latiniștilor organizarea primului ciclu de conferințe, reprodușă de Guy Cambier, ne face cunoscut scopul acestora. Susținute de personalități marcante, în subiecte pe care le-au studiat îndelung, ele urmau să aibă un caracter sintetic și să se distingă printr-o înaltă ținută științifică, dar și prin grija pentru nevoile învățămîntului secundar.

Cu excepția conferinței lui R. Étienne, *L'univers de la peinture pompéienne*, publicată în volumul *La vie quotidienne à Pompéi*, Paris, 1967 (asupra căruia vezi recenzia semnată de D. M. Pippidi, în *Studii Clasice*, IX, 1967, p. 362–363) și a celei a lui M.

Durry, *Travaux récents sur Pline le Jeune* din care se publică doar un rezumat, ambele din al doilea ciclu, conferințele sînt publicate integral, fiind însoțite și de un aparat critic mai mult sau mai puțin dezvoltat.

Dacă de utilitatea inițiativei de a organiza cicluri de conferințe, urmărind îmbogățirea sistematică a cunoștințelor și culturii latiniștilor din învățămînt în scopul îmbunătățirii predării latinei, nu li va fi nimănui greu să-și dea seama, pentru a avea o imagine a celor două cicluri de conferințe, nu va fi inutil să urmărim sumarul celor două volume.

Henri Bardou, *L'obstacle: Métaphore et comparaison en latin*, p. 11–30, analizează poezia latină prin această prismă, subliniind meritele deosebite ale lui Lucretius în „a simți cu acuitate metafora ca mersul însuși al spiritului creator” și conchide că latinii nu au ajuns niciodată la ceea ce au ajuns modernii, la care toată poezia e metaforă (exemple din Rimbaud, Baudelaire, R. Char, Saint-John Perse și Eluard) încheind: „Le triomphe de la comparaison; ... a marqué l'échec de la métaphore, c'est-à-dire l'échec

⁸ M. S. Velikanova, *Антропологический состав населения Прутско-днестровского междуречья в I тыс. н.э.*, în *Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР*, Chișinău, 1964, p. 47–48; idem, *К этнической антропологии Прутско-днестровского междуречья в I тыс. н.э.* în *KS*, 103, 1965, p. 59 și urm.

de toute possibilité de poésie véritable. La comparaison fut l'obstacle ...", pentru a termina cu cuvintele, aparent paradoxale „... à Rome, la poésie mourut d'un excès d'intelligence”.

François Duysinx, *Horace et la musique*, p. 31—46, arată că, în ciuda unei ipoteze opuse, nimic nu ne împiedică să credem că Horatiu ar fi putut să aibă în vedere o muzică, atunci când se consacră cu mândrie în a se exprima în ritmuri fixe, greu de minuit. Urmează trecerea în revistă a 42 de compozitori care par a fi căutat să redea muzica pierdută versurilor, în caz că au avut-o vreo dată, începând din secolul al X-lea și până la Alphonse Bonnafé, profesor la Tananarive, care a imaginat reconstituirea unei muzici pentru a-și familiariza elevii cu scandarea lui Horațiu. Conferința a fost însoțită de audiții muzicale. Martin van den Bruwaene, *L'hellénisme de Cicéron*, p. 47—73, prezintă o documentată și utilă trecere în revistă a raporturilor lui Cicero cu cultura greacă: filosofia stoică, sculptura, pictura, literatura și-l consideră pe Cicero „un novator la Roma: el este pentru secolele care precedă umanismul, cel care a introdus gândirea greacă în Occident”.

Léon Hermann, *Phèdre et La Fontaine*, p. 75—90 este un studiu solid de literatură comparată al unui excelent cunoscător al fabulistului latin, căruia i-a consacrat o carte *Phèdre et ses fables*, apărută în 1950 la Leyden (C. Brill).

Louis Foucher, *L'art de la mosaïque et les poètes latins*, p. 91—101, este o interesantă conferință a unui specialist în mozaicuri antice — autorul fiind conferențiar la Universitatea din Tunis cu contribuții remarcabile ca săpături și studii — axată pe trei puncte esențiale: poetul imită pictorul (mozaicurile fiind de multe ori expresia păstrată a unor opere de artă cu prototipuri pierdute în pictura mai veche), pictorul ilustrează opera poetului, mozaicul ilustrează portretul poetului.

Pentru prima alternativă, un prim exemplu este răpirea lui Ganymede în două tablouri succesive, în cartea a V-a a *Eneidei* lui Virgiliu, evocate după o draperie de aur sau o hlamidă, în legătură cu care aduce în discuție mozaicuri

africane din secolele II—III și mozaicul de la Morgantiana din Sicilia, datînd din 250 l. e. n., postînd existența unor picturi din epoca elenistică cu acest subiect. Reținem și scena transformării lui Acis în fluviu la Ovidiu, *Melamorfoze*, XIII, pentru care a existat un model în pictură ce a dat naștere unui mozaic de la Themetra, și, tot la Ovidiu, scena fugii lui Daphne în fața lui Apollo, *Melamorfoze*, I, scenă ce apare pe un mozaic de la El-Djem.

Pentru scena cu Silen călare pe măgar, *Melamorfoze*, IV, care apare și pe mozaicuri, autorul nu tranșează dacă poetul a imitat o operă de artă sau dacă artistul a fost influențat de versurile poetului, atitudine de prudență într-o problemă în care, în majoritatea cazurilor, nu e ușor de făcut, credem, mai mult decît apropierea între cele două subiecte.

Mozaicurile au ilustrat mai rar pe poeții latini, spre deosebire de cei greci (se amintește lucrarea lui Teofil Ivanov, apărută în 1954, asupra mozaicului de la Oescus, reprezentînd piesa lui Menandru, *Aheii*) cu toate că se pot cita câteva exemple. Se examinează prin această prismă legătura posibilă între un mozaic nord-african reprezentîndu-l pe Silen înlănțuit cu ghirlande de flori de trei copii și *Ecloga* a VI-a a lui Virgiliu, pentru ca apoi în cazul mozaicului de la Low Ham, din prima jumătate a secolului al IV-lea, apropierea de *Eneida* să fie mult mai clare. Opera lui Virgiliu pare să fi influențat în mai mare măsură decît a altora pe mozaicari.

Prezența poezilor latini Ennius și Virgiliu pe câteva mozaicuri, alături de poeții greci sau de muze este semnaltă la Augusta Treverorum, Sussa și în alte câteva cazuri în nordul Africii. În legătură cu mozaicul de la Hadrumetum din apropierea teatrului, dintr-o casă de actori, se întrevide posibilitatea ca poetul inspirat de muze să fie un poet local african, necunoscut pe alte căi.

Studiul este extrem de interesant și autorul are dreptate să considere că cercetarea raporturilor între cele două arte, ce și-au făcut servicii reciproce, este de adîncit în viitor.

Franz de Ruyt, *Paysages et folklore italiens dans l'Enéide*, p. 103—122, ne arată, prin citate îngrijit selecționate, că atît peisajul Italiei cît și folclorul etrusco-italic nu sînt

neglijate în *Eneida*, în măsura în care caracterul epic al poemului o îngăduie. Nu este exclus ca autorul să nu se înșele atunci când afirmă că anumite peisagii din *Eneida*, chiar dacă sînt localizate în afara Italiei, nu se pot explica altfel decît prin referiri la cele italiene sau pot fi în orice caz mai bine înțelese cu ajutorul lor.

Jean Préaux, *La quatrième bucolique de Virgile*, p. 123—143, încearcă pe baza unei analize minuțioase a formei operei și a planului ei să dea o explicație semnificației *puer*-ului, problemă atît de controversată. Etalînd o vastă erudiție, în cîteva pagini extrem de instructive, autorul ajunge la încheierea că *puer*-ul este un copil al păcii din 40 încheiată între Octavian și Antoniu, asistați de Mecena și Asinius Pollio, căruia de altfel îi este dedicată opera, în legătură și cu căsătoria Octaviei cu Antonius. Copilul ar fi astfel, cităm: „... l'expression poétique d'une naissance, celle de l'espérance des *pastores virgiliens* en une générosité infinie de la *Saturnia Tellus*, et comme tel ce *puer* ne peut souffrir d'avoir une identité”.

În al doilea ciclu de conferințe amintim pentru început conferințele lui R. Fohalle, *Le latin vivant*, p. 9—34, interesantă, chiar dacă încercarea de a face din latină o limbă internațională nu pare să aibă prea multe șanse, mai ales prin aceea că dă un stadiu al discuțiilor de la congrese internaționale ale acestei mișcări și a lui A. Maniet, *La stylistique et son application au commentaire des textes latins*, p. 79—92, expunere clară a unei metode ce ar putea să ajute, oferind un indice complementar, la analizarea grijii pe care autorul a avut-o pentru compunerea operei sale.

Articolul lui Joseph Veremans, *La métrique en fonction de la compréhension des textes latins*, p. 35—57, este menit să arate că în anumite cazuri măcar, analiza metrică poate duce la o mai bună înțelegere a intențiilor poetului. Analiza confruntării dintre Corydon și Thyrșis, pe parcursul strofelor celei de a șaptea bucolice a lui Virgiliu, este pe deplin concludentă asupra eficacității aplicării metodei.

Marcel Durry, decanul facultății de litere din Paris, inserează în volum rezumatul unei conferințe ce trebuie să fi fost extrem de interesantă, *Travaux récents sur Pline le Jeune*, p. 5—8. Reținem cîteva date și anume: Pliniu cel tînăr a obținut pretura în 93 și *praefectura aerarii* în 95, datarea primelor nouă cărți din *Epistole*, poate să fie cea propusă de R. Syme, *Tacitus*, Oxford, Clarendon Press, 1958, adică începînd abia cu anul 105. Scrisorile sînt considerate ca scrisori adevărate din care unele erau reținute pentru editare, iar editorul se poate presupune că a fost Suetonius. Contrar prefeței ediției cărții a X-a din *Epistole* (*Les Belles Lettres*, Paris, 1947, p. VIII—XII), care considera misiunea lui Pliniu în legătură cu pregătirea războiului împotriva parților, M. Durry afirmă că misiunea încredințată de Traian lui Pliniu era cea de a supraveghea și înfrîna *heteriile*, societăți secrete ce îngrijorau puterea romană. Este combătută ipoteza lui J. Carcopino din volumul *Rencontres de l'histoire et de la littérature romaine*, Paris, 1963, exprimată sub titlul *Les surprises du testament de Pline le Jeune*, p. 171—231, după care Pliniu n-ar fi murit în 112, ci ar fi trăit mai mult, pînă în anul 120 poate, și se menține data de 112 sau imediat după.

Volumul cuprinde de asemenea textul expunerii lui Marcel Leglay, *Archéologie et littérature dans l'Afrique romaine*, p. 59—78, în care după ce stabilește dificultățile subiectului își pune următoarele întrebări la care caută răspunsurile: care putea să fie cultura africanilor în epoca romană? Plecînd de la ce grad de cultură au evoluat ideile lor și în ce sens?

Sprijinit pe cartea lui G. Ch. Picard *La civilisation de l'Afrique romaine*, 1959, autorul consideră cultura romano-africanilor ca fiind în esență clasică și latină. După ce trece în revistă educația în școli a tinerilor, amintește biblioteca din Timgad, construită la începutul secolului al III-lea de M. Iulius Quintianus Flavius Rogatianus cu o cheltuială de 400 000 de sesterți, și teatrul, zăbovind asupra reperoriului, și aduce în sprijin mai multe mozaicuri printre care și cel pe care Louis Foucher

crede că poate recunoaște portretul unui poet local necunoscut dintr-un fel de cămin al actorilor (vezi mai sus). Cultura pătrunde și în lumea satelor și acest lucru este ilustrat printr-un mozaic descoperit la Lambiridi în apropiere de Batna, pe care apare o imagine pusă de J. Carcopino în legătură cu doctrinele hermetice, în vreme ce, mai de curând, Fr. Chamoux a pus-o în legătură cu legenda hipocratică a lui Perdiccas. Nu lipsesc din Africa nici filozofii. Filozofi platonici, epicureici și stoici sînt atestați la Madaura, Kef și Hippona.

Documentarea arheologică în problema influenței romane începe abia din vremea flavilor și, în măsura în care mozaicurile de la Zloten sînt într-adevăr din această vreme, datarea lor fiind controversată, ea se manifestă clar.

Din secolul al II-lea din vremea domniilor lui Traian și Hadrian situația se schimbă, în Africa înmulțindu-se documentele. Sînt examinate mozaicuri ca cel cu Minerva cu cască din Cherchel, mozaicurile reprezentînd răpirea lui Ganymede, labirintul și Minotaurul. Temele dionysiace pătrund în Africa începînd cu epoca lui Traian. Un interes deosebit prezintă primul dintre mozaicurile analizate, care reprezentînd scena triumfului lui Dionysos, triumfătorul prin excelență cu care lui Alexandru Macedon îi plăcea să se identifice, face aluzie, prin mitul cuceririi Indiei de către Dionysos, la triumful partic al lui Traian. Urmează apoi trecerea în revistă a altor trei mozaicuri dionysiace descoperite la El-Djem, primele două puse în legătură cu influența poezilor Virgiliu și Ovidiu (vezi mai sus la L. Foucher) în timp ce la cel de-al treilea, reprezentînd victoria lui Apollo asupra lui Marsyas, s-a întrezărit o influență pitagoreică.

Ultimii ani ai secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea reprezintă epoca apogeei pentru provinciile africane, manifestă în arta mozaicului, în care apare o înnoire a gustului numită *barocul african*, însoțită de o îmbogățire a temelor, datorată și influențelor literare, printre care se remarcă extrema forță a celei exercitate de Apuleius din Madaura.

În ce privește scenele reprezentate se stăruie cu dreptate asupra prezenței lui Hercule în

thiasos-ul dionysiac, cultul celor doi zei asociați Bacchus-Liber și Hercule, patronii orașului Leptis Magna, cunoscînd în această epocă o mare înflorire. Anotimpurile și muzele sînt și ele des prezente și explicația se găsește în simbolismul neopitagoreic.

În secolul al III-lea sînt folosite și temele marine, legate de legendele lui Neptun, ale Nereidelor și a Afroditei-Venus care ajung la apogeu în timpul domniei lui Gallienus așa cum o dovedesc mozaicurile de la Cherchel, Hippona și Tebessa. În legătură cu această temă este extrem de interesant mozaicul de la Cuicul-Djemila din secolul al IV-lea, care apare ca un manifest al reacțiunii păgîne împotriva triumfului creștinismului în imperiu. Mai sînt amintite din a doua jumătate a aceluiași secol, farfuriile de la Tiddis și Cuicul, reprezentînd și ele subiecte inspirate din tradiția literară și mai ales legendară și care sînt după autor în legătură cu mozaicurile de felul celui abia amintit.

Fără să stăruie prea mult și ar fi fost poate bine s-o facă, referindu-se însă la studiile lui Marcel Renard asupra reliefulurilor de la Buzenol, autorul trece în revistă cîteva mozaicuri cu teme legate de viața rurală, amintind că exaltarea vieții la țară și întoarcerea la pămînt caracterizează în această epocă viața socială.

Dacă arheologia a fost acuzată că este o știință oarbă și literatura antică a fost acuzată că este un lucru mort, apropiindu-le se produce o adevărată minune, ne arată Marcel Leglay — și articolul asupra căruia am stăruit mai sus fiind o bună ilustrare a acestei idei, ne-am îngăduit să cităm ultimele sale rînduri — „l'aveugle et le mort s'épaulant, c'est la vie qui réurgit pour l'un comme pour l'autre. Ensemble ils contribuent à faire l'histoire vivante et même dans certains cas « maitresse de vie »”.

Utilitatea prezenței istoricilor în corul vociilor ce au întreținut la un nivel calitativ înalt un auditoriu cultivat este vădită în paginile de mai sus și o abordare a unor probleme de istorie economică, socială și politică, în legătură cu textele și învățămintele lor, puse

fiind la contribuție și toate informațiile de care știința modernă dispune va face ca ridicarea nivelului de pregătire al profesorilor de latină ce activează în învățământ să aibă numai de câștigat.

La capătul acestor rânduri, inspirate de o lectură utilă și nu numai o dată și plăcută,

ne exprimăm nădejdea că începutul făcut va fi continuat cu tenacitate și cu aceeași preocupare pentru calitate, inițiativa fiind folositoare unor cercuri mai largi de studioși și de iubitori ai antichității, depășind granițele Belgiei.

Gh. Poenaru Bordea